

वर्षम् ७३, अङ्कः २३
दि. २६ ऑगस्ट २०२३
निज श्रावण शु. १०
शके १९४५, युगाब्द ५९२५

ISSN 0058-147X

9 770058 147316
ISSN : 0581-4731

संस्कृत-भवितव्यम्

भारतीय-स्वातन्त्र्यस्य अमृतकाले अमृतवर्षं प्रति अग्रेसरं विश्वस्य अनन्यतमं संस्कृत-साप्ताहिकम्
संस्कृत-भाषा-प्रचारि-सभायाः मुखपत्रम्

स्थतन्त्रतायाः
अमृतमहोत्सवः!

अङ्क-मूल्यम् : २५/- वार्षिकम् : २२५०/-	PRINTED MATTER	वृत्तपत्र-पञ्जीयन-संख्या RN 11454/1957
पञ्चवार्षिकम् : २१०००/-	डाकप्रेषण पञ्जीयन संख्या Postage Licence No. NP City/491/2021-2023	
संस्थापक-सम्पादकः स्व. डॉ. श्री. भा. वर्णेकर प्रधान-सम्पादिका डॉ. लीना रस्तोगी	सम्पादिका डॉ. वीणा गानु (९८२२५४४४४६)	सहसंपादिकाद्वयम् डॉ. शारदा गाडगे, श्रद्धा तेलङ्ग
	प्रबन्धिका - डॉ. रेणुका करन्दीकर	

■ अत्रान्तरे ब्रिक्स-ग्रीसयोः बृहद्-भारतस्य सबहुमानं दिग्विजययात्रां सुफलां, सफलां परिपूर्य, अद्य बेङ्गळूरु-मध्ये इर्रो-संस्थायाः मुख्यालये कार्तज्य-भावनया तृतीय-चन्द्रयानस्य तन्त्रज्ञ-चमू-सदस्यान् प्रधानमन्त्री मोदीनरेन्द्रः राष्ट्रिय-अन्तरिक्ष-दिवसं (२३ ऑगस्ट), शिवशक्तिः इति चान्द्रस्थलं च समुद्धोषितवान्।

मान्य-श्रीश-देवपुजारीणां सारस्वतोद्बोधनेन, प्राध्यापक-सच्चिदानन्द-मिश्राणां विषयोचिते मार्गदर्शने, डॉ. राजेन्द्र-जैनवर्याणां समन्वयेन प्रारब्धा।

■ सङ्गणकीय-दृश्यश्राव्या-भासि-माध्यमैः (MOOC-प्रणाल्या) प्रशिक्षण-विषये पञ्चदिवसीया कार्यशाला, मृगुवासरे क.क.संस्कृत-विश्वविद्यालये कुलगुरुणां हरेराम-त्रिपाठी-महोदयानाम् आध्यक्षीय-भाषणेन,

■ ब्रिक्स-सम्मेलनं, पञ्चदशं, त्रिदिवसीयं दक्षिणाफ्रिकायां जोहान्सबर्ग-नगरे सुसम्पन्नम्। सदस्य-देशानां संख्या-वर्धित्वा एकादश सज्जाता।

■ विस्तारसेवामण्डलम्, कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, रामटेकम् (महाराष्ट्रम्) बालरंगभूमिपरिषद्, नागपुरम् च इत्यनयोः सहयोगेन आयोजितायाः संस्कृत-बालनाट्यस्पर्धायाः अन्तिमं प्रस्तुतीकरणम् ऑगस्ट मासस्य

२८, २९-२०२३ इति दिनद्वये नागपुरे, रेशिमबागस्थिते स्व. सुरेशभट-सभागृहे प्रातः ८:३० वादनतः सायं ६:३० वादनपर्यन्तं भविता। २८ तमे दिने प्रातः ८:५५ वादने उद्घाटनं, २९ तमे दिने सायं ५:३० वादने पारितोषिकवितरणं च भविष्यति। कार्यक्रमद्वयेऽपि अत्रभवताम् उपस्थितिः प्रार्थ्यते।

■ दवणे-अद्वैतः, नागपुरस्थ-सोमलवार-विद्यालयस्य छात्रः इर्रो-संस्थायाः तृतीय-चान्द्रयान-चमू-सदस्यः वर्तते। अभिनन्दनम्।

■ सीमा-रमेश-देववर्या एकाशीति-वर्षीया ज्येष्ठा, श्रेष्ठा अभिनेत्री चित्रशेषा अभवत् बुधवासरे। वर्षद्वयात् पूर्वं रमेश-देवः दिवङ्गतः। सीमावर्यायाः निधनेन रजतसृष्टौ दीर्घकालं अभिनयकौशलेन यशशिशखरं विराजमानौ, निष्कलङ्कं, मदरहितम् आदर्शं च जीवनं यापयन्तौ, आदरसम्मानमाजौ दम्पती स्मृतिशेषौ अभवताम्।

प्रकाशकः
डॉ. चन्द्रगुप्त वर्णेकर
०९३७०८०३९१३
eswarnekar@gmail.com

संस्कृत-भवनम्,
२, पश्चिमः उच्च-न्यायालय-मार्गः, नागपुरम् - ४४० ००१.
०७१२-२५३९५५२
www.sanskritbps.org

CORE BANKING FACILITY :
Bank : SBI, Dharampeth, Nagpur
Name : Sanskrit Bhasha Pracharini Sabha
A/c No. : 3036255441
IFSC/CIF Code : SBIN0004872

तावदेव प्रतिष्ठा स्याद् भारतस्य महीतले।
ज्ञानामृतमयी यावत् सेव्यते सुरभारती॥

सम्पादकीयम्

द्विचक्रयानादारभ्य चान्द्रयानं यावत्!!

सप्ताहेऽस्मिन् बुधवासरे सूर्यास्तावसरे किल समुदितः
'त्रिवर्णाङ्कितः' चन्द्रमाः, भारतेन संस्थापितेन 'विक्रमेण' सहैव,
पक्षमेकं यावत् प्रचलता 'प्रज्ञान'-सङ्ग्रहण-कार्येण च! भारतस्य
राष्ट्रध्वज-चिह्नेन, अशोक-स्तम्भाङ्कनेन च नूनं पुनीतमभवत्
सुधांशोः, एतावत्कालपर्यन्तम् अनाघातं, शक्तिशालि-देशानपि
'निरुत्तरं' कुर्वन्, दक्षिण-क्षेत्रम्! सफलाऽभवत् इस्रो-प्रमुखस्य
'सोमनाथ'स्य नेतृत्वे प्रारब्धा तृतीय-चन्द्रयानस्य, अभूतपूर्वा,
उपचतुर्लक्ष-किलोमिटर-प्रदीर्घा, ४०-दिवसीया, अन्तरिक्ष-
यात्रा!! नूनं सुदूरस्थः चन्द्रमाः शताधिककोटि-भारतीयान्
सुसमीपम् आनीतवान् विजयोत्सवे! भेदानविगणय्य जनानां
सामूहिक-जयघोषेण ननु 'इन्दु'वासरे एव अभवत् सः २३-८-
२३-दिनाङ्कितः, स्वातन्त्र्यस्य अमृतकालस्य बुधवासरः!!

भारतीयान्तरिक्षानुसन्धानस्य ऐतिह्यम्

नूनमस्माकं भूमण्डलस्य परितः अहोरात्रं विलसतां सूर्य-
नक्षत्र-चन्द्र-ग्रहादिपिण्डानां विषये कुतूहलं मानवमनसि
चिरकालं विद्यते। तद् विज्ञानसहितं ज्ञानम् अधिगन्तुं, ब्रह्म-
ब्रह्माण्डयोः चिरन्तनीं जिज्ञासां वा शमयितुम्, आवेदकालात्
यतन्ते विज्ञानिनः निरन्तरम्। अस्माकं परमर्षिभिः तदन्तरिक्षगतं
भगणज्ञानं ऋतम्भरा-प्रज्ञया अनुभूय, ज्योतिर्विज्ञान-विषये नैके
संहिता-ग्रन्थाः विरचिताः सन्ति। खगोल-विज्ञान-विषयेषु
लगध-आर्यभट-भास्कर-ब्रह्मगुप्त-वराहमिहिरादिभिः यद्यपि
नक्षत्र-ग्रह-तारकाणां संस्थिति-भ्रमणादिकं सगणितं विवरणं
प्रस्तुतं, तथापि तदा किल प्रत्यक्षानुसन्धानाय, तावत्
प्रदीर्घान्तरिक्ष-प्रवासाय वा नासन् अपेक्षितानि भौतिक-
यानोपकरण-संसाधनानि। कालान्तरेण विकसिते भौतिक-
विज्ञाने तादृशाः प्रयोगाः पाश्चात्य-जगति प्रारब्धाः,
सुदूरान्तरिक्षे अग्निबाणोपग्रहाणां संप्रेषणैः सह।

भारतीय-अन्तरिक्ष-अनुसन्धान-सङ्घटन-(इस्रो)

प्राप्ते स्वातन्त्र्ये, विकसनशीले भारतेऽपि भौतिक-प्रगत्या
सहैव, प्रौद्योगिकाभियन्तृ-तन्त्राणां सप्रयोग-मन्थनेन सबाह्या-
न्तरिक्षगतं भगण-विज्ञानं ज्ञात्वा, समुत्पादितानां रत्नफलानां
विनियोगं विश्वहितार्थं कर्तुं, 'भारतीय-अन्तरिक्ष-अनुसन्धान-
सङ्घटन-(इस्रो)' नाम्नी संस्था, केन्द्रीय-सर्वकारेण १९६९-तमे
वर्षे, केरलप्रान्ते (त्रिवेन्द्रम-मध्ये) तिर्वनन्तपुरे संस्थापिता।

द्विचक्रयानादारभ्यः भारतस्य अन्तरिक्ष-प्रवासः!!

भू-कक्षामण्डले परिभ्रमतः उपग्रहान् संस्थाप्य, दूरदर्शन-
प्रसारणं, दूरभाषसम्पर्कः, गण-सन्देश-वहनं, मेघानां
छायाचित्रैः पूर्वानुमानेन पर्यावरणस्य यथेष्टं नियन्त्रणं, नौ-
सञ्चालनमित्यादिकानाम् आन्तरिक्षाधारितानां सेवाकार्याणां
लोकहिताय समुपलब्धिः इत्येवम् आसीत् अस्याः संस्थायाः
प्रमुखमुद्दिष्टम्। वस्तुतः तादृशाः विविधाः खगोल-विज्ञान-
प्रयासाः डॉ. विक्रम-साराभाईवर्याणां दूरदृष्ट्या दशवर्षपूर्वमेव
प्रारब्धाः आसन्। तदा किल लघुलघूनाम् अग्निबाणोपकरणानां
प्रक्षेपण-स्थानकं प्रति यातायातं सामान्य-द्विचक्रयानेन भवति
स्म! आदौ रोहिणी-यानेन आर्यभट-भास्कर-नामकाः
लघूपग्रहाः दूराऽकाशे प्रक्षेपिताः। तान् आद्य-प्रयासान्
अधिकृत्य, स्वकौशल्येन, अल्पव्ययम् उपग्रह-प्रेषणतन्त्रं
चाधिगत्य, लक्ष्यं प्रति अग्रेसरन्ती इस्रो-संस्था सपद्येव
विविधानि यशशिशखराणि अधिगतवती। सम्प्रति इस्रो-
संस्थायाः मुख्यालयः कर्णाटक-राजधान्यां बेङ्गलूरु-नगरे,
सतीश-धावन-अग्निबाण-स्थानकम् आन्ध्रप्रदेशे श्रीहरि-
कोटायां, विक्रम-साराभाई-अन्तरिक्षानुसन्धान-केन्द्रं च
केरल-राजधान्यां तिर्वनन्तपुरे इत्येतादृशानि विभिन्न-
गतिविधि-केन्द्राणि विराजन्ते। एवमिदानीं तृतीय-चन्द्रयानस्य
साफल्यावसरे कार्तिकेन स्मर्यन्ते डॉ. विक्रम-साराभाई, डॉ.
सतीशः धवनः, डॉ. वसन्तः गोवारीकरः, डॉ. अब्दुल-कलामः
प्रभृतयः इस्रो-संस्थायाः अग्रगण्याः खगोल-वैज्ञानिकाः,
अभिनन्दन्ते च तान् अविश्रान्तम् अनुसरन्तः नववैज्ञानिकाः।
देश-विदेशेषु न केवलं वैज्ञानिकाः, प्रत्युत सामान्यजनाः अपि
भारतस्य चान्द्रयान-प्रयोग-विषये समुत्सुकाः आसन्! तद्दिने
सायङ्काले ६-०४-वादने विक्रमयानस्य चन्द्रावतरणेन अन्तरिक्षे
समारोहितोऽभूद् अस्माकं भारतदेशस्य अभूतपूर्वः यशोध्वजः!!
सपद्येव विक्रमोपयानात् बहिरागत्य इन्दुपृष्ठे विचरत् प्रज्ञान-
शकटं छायाचित्रैः सह संज्ञान-प्रेषणमपि समारभत। प्रज्ञान-
शकटस्य सञ्चरणमिदं चन्द्रमसः दिनमेकं यावत्, अर्थात्
अस्माकं भूवासिनां चतुर्दशदिनपर्यन्तं प्रचलिष्यति। एवं
सफलान्तरिक्ष-प्रयोगस्यास्य भारतस्य तृतीय-चन्द्रयानस्य
धवलं यशः नगरे, ग्रामे, मठे, मन्दिरे, मार्गे, जले, स्थले,
आकाशे सर्वत्र डिण्डिमायते!!

● डॉ. चन्द्रगुप्तवर्णेकरः भाई

युगाराध्यः स्वामी रामानन्दः

ईसवीये १३०० तमे वर्षे (चतुर्दशे शतके) भारतस्य उत्तरप्रदेशे पवित्रे प्रयागराजक्षेत्रे रामानन्दनामा कश्चित् सत्पुरुषः जन्म लेभे। माता सुमतिः पिता च अजय शर्मा इत्यनयोः पुत्रोऽयं रामानन्दः। ब्राह्मणकुलोत्पन्नः स रामानन्दशर्मा उद्धवस्य (कृष्णस्य सखा) अवतार इति मन्यन्ते स्म तदानीं जनाः। मेधावी रामानन्दः वयसः द्वादशवर्षतः वाराणस्याम् उषित्वा शास्त्राणामध्ययनं प्रारभत। स्वामी राघवानन्दः तस्य गुरुरासीत्। गुरोः सकाशात् वेदान्तशास्त्रं तेन सम्यक् अधिगतम्। अल्पीयसि काले सः संस्कृत-पण्डितश्चाभवत्।

नैकवर्षेभ्यः पूर्वं रामानुजाचार्यनामधेयः आचार्यः विशिष्टा-द्वैतवेदान्तस्य पुरस्कर्ता विद्वान् आसीत्। तत्रभवता आचार्येण रामानुजवर्येण स्वप्ने तस्मै सम्माननीयदीक्षा प्रदत्ता शिष्य-परम्परायां विशिष्टाद्वैततत्त्वज्ञानस्य प्रसारार्थम्। ततः प्रभृति रामानन्द-स्वामी पश्चिमतः सौराष्ट्रपर्यन्तं भ्रमणं कृत्वा रामानुजाचार्याणां तत्त्वज्ञान-प्रणाल्याः प्रसारः कृतवान्।

रामानन्दः प्रभुरामचन्द्रस्य निःसीमः भक्तः आसीत्। ब्रह्मचारी रामानन्दः वाराणस्याः पञ्चगङ्गातीरे गुहायां तपोमयं जीवनं व्यतीतवान्। तदानीं यवनानां शासनम् आसीत् दिल्ली-नगरे। भारतीयजनेषु तेषामेव अधिकारः। अतः हिन्दु-उत्सवाः तैः प्रतिबन्धिताः। धर्म-परिवर्तनं च बलात् कारितम्। हिन्दुजनेषु अत्याचाराः प्रवर्धिताः। राष्ट्रस्य तादृशीं भयावहां स्थितिं निरीक्ष्य व्यथितमनाः स्वामी रामानन्दः विरक्तं जीवनं स्वीकृत्य समाजरक्षणस्य कार्ये जीवनं व्यतीतवान्। भारतीय-जनान् पुनश्च ईश्वरोन्मुखीकर्तुं श्रीरामचन्द्रस्य गानं सर्वे कुर्वन्तु इत्यर्थम् गुरुणा राघवानन्दस्वानाम रामानन्दस्वामी साशीर्वादं प्रेरितः। ततः प्रभृति स्वामिनारामानन्देन उत्तरभारते भक्तिमार्गस्य प्रसारः कृतः। काश्मीरतः कन्याकुमारी, द्वारकातः जगन्नाथपुरी, पश्चिमतः सौराष्ट्र-पर्यन्तं च भ्रमणं कृत्वा ईश्वरभक्तेः महत्त्वं प्रतिपादितम्। ईश्वरस्य दृष्ट्यां सर्वेऽपि मानवाः समानाः सन्ति। ईश्वरभक्तौ उच्च-नीचादयः जातिभेदाः निरर्थकाः सन्ति। सर्वेभ्यः भक्तिमार्गः सुलभः भवति। सामाजिक-एकात्मतायाः कृतेऽपि अतुलनीयं कार्यं कृतं स्वामिना रामानन्देन। काले च तस्मिन् रामानन्दवर्येण प्रतिपादिताः एते विचारा क्रान्तिकारकाः आसन्। अयमेव विचारः 'श्री वैष्णव-मताब्ज-भास्कर' नामके ग्रन्थे अस्ति। सर्वे प्रपत्तेरधिकारिणो मताः इति तेन स्पष्टतया निर्दिष्टम्। तदर्थं न केवलं प्रवचनानि कृतानि अपि तु स्वीयकृतिभिः सर्वजातिबान्धवेषु पञ्चविंशतिसहस्रशिष्याणां

परम्परा निर्मिता। तेभ्यः 'राम' इति मन्त्रस्य दीक्षा प्रदत्ता। शिष्येषु च तेषु विभिन्नवर्णीयाः सविशेषं प्राप्तानुग्रहा आसन्।

शिष्येषु तेषु - अनन्तानन्दः, सुखानन्दः, योगानन्दः, कबीरः, सेना, रैदासः, धन्ना, तथा च काश्चन महिलाशिष्याः अपि आसन्। एतेषां सर्वेषां शिष्याणाम् आराध्य-दैवतं 'राम' एव आसीत्। सगुण-निर्गुण इति उभयरूपोऽस्ति रामः। शिष्यास्ते उभयरूपयोः कस्यापि रूपस्य उपासनां कर्तुं शक्नुवन्ति इति मतमासीत् स्वामिनः। यथा - कबीरदासेन निर्गुणस्य गोस्वामि-तुलसीदासेन च सगुणरूपस्य उपासना स्वीकृता आसीत्।

रामानन्दस्वामिवर्यस्य उल्लेखनीयं वैशिष्ट्यं नाम - 'जनभाषा' स्वीकृतिः। रामानुजाचार्यादिभिः अन्यैः आचार्यैः स्व-सिद्धान्ताः संस्कृतभाषया निरूपिताः। रामानन्दस्वामिना देववाण्याः सम्मानं कृत्वाऽपि बहुजनहितार्थं स्वसाहित्यं 'हिन्दी'भाषया रचितम्। हनूमतः स्तवनं 'हनूमान् लला' इति नाम्ना हिन्दीभाषया रचितं तेन।

स्वामि-रामानन्दस्य व्यवित्त्वं सरलम् उदारं चासीत्। सत्यार्थेन सः 'मानवताधर्ममेव' अङ्गीकरोति स्म। समाजस्य शोषित-दलित-उपक्षितजनानां च उद्धारार्थं कृतदृढसङ्कल्प आसीत् रामानन्दवर्यः। रामानन्दस्वामिनः विचाराः सर्व-समन्वयात्मकाः आसन्। अत एव भिन्न-भिन्न-विचाराणां जनाः तेन सह संलग्नाः बभूवुः।

प्राप्ते सञ्निहिते काले रामानन्दमहोदयेन स्वशिष्याः - यथा - सुखानन्दः पञ्जाबदेशे, योगानन्दः गुर्जरप्रदेशे, भगवानन्दः दक्षिणभारते धन्ना-कबीर-सेना-रैदासादयः शिष्याः काश्यामेव धर्मस्य भक्तेश्च प्रसार-कार्यार्थं नियुक्ताः। ततः इहलोकः त्यक्तः।

तस्मै युगाराध्याय, श्रीरामभक्ताय कर्मयोगि सत्पुरुषाय विनम्राः प्रणामाः।

● डॉ. विजया रामचन्द्र जोशी

■ शरदपवारः संश्रमपूर्ण-वक्तव्येन स्वपक्षभङ्गं यथेष्टं साधयन्, विपक्षसङ्घटने च बाधामेव समुत्पाद्य तेषाम् अपेक्षामङ्गमपि कर्तुं सिद्धः। नूनं शरदघनं नार्दति चातकोऽपि।

■ संस्कृतकाव्यसंध्या प्रतिवर्षानुसारम् ऐषमोऽपि संस्कृत-दिननिमित्तम् उपक्रमोऽयं संस्कृतमवने, शनिवासरे २-सप्टेंबर-दिनाङ्के सायं ४:३०-वादने भविता। स्वागतम्।

एकात्मतास्तोत्रम् (१०२)

श्लोक २३

चाणक्य-चन्द्रगुप्तौ च विक्रमः शालिवाहनः।

समुद्रगुप्तः श्रीहर्षः शैलेन्द्रो बप्परावलः॥२३॥

आचार्यः चाणक्यः - सुविख्यातः अर्थशास्त्रविद् राजनीतिज्ञः चाणक्यः ईसापूर्व ३६० तमे वर्षे जनिमलमतः। तस्य नाम तु 'विष्णुगुप्तः' इति आसीत्, किन्तु कुटलगोत्रीयः असौ, अतः 'कौटल्यः', चणक-ग्रामक्षेत्रीयत्वात् च 'चाणक्यः' इत्यपि स अभिधीयते स्म।

'तक्षशिला' इति अग्रगण्ये विद्यापीठे कृताध्ययनः सः तत्रैव आचार्यपदे नियुक्तः आसीत्। तस्मिन् समये आभारतं भिन्नभिन्नानि लघुलघूनि गणराज्यानि आसन्, तेषु मगध-राज्यमेव एकं बलशालितमम्। किन्तु तदानीं तनः मगधाधिपतिः धनानन्दः क्रूरः, आतङ्ककारी च। प्रजाः संतस्ताः। तदवलोक्य चाणक्यः दुःखम् अनुभवति स्म। राज्यक्रान्तेः विचाराः तस्य मनः मथन्ति स्म। तत्र ईरानदेशीयाः, ग्रीसदेशीयाः यवनाः अपि भारतं जेतुकामाः। सम्भाव्येभ्यः सङ्घटेभ्यः केवलं राज्यक्रान्तिरेव भारतं रक्षितुं समर्था इति तस्य चिन्तनमासीत्। धनानन्दस्य मनः परिवर्तयितुं स भृशं प्रायतत, किन्तु प्रभुत्व-मदेन अन्धीभूतः धनानन्दः यदा तमेव अपशब्दैः निरादृतवान्, तदा चाणक्येन नन्दवंशनाशस्य प्रतिज्ञा कृता। सर्वमेतद् राष्ट्रहितार्थमेव आसीत्।

प्रजासुखे सुखं राज्ञः, प्रजानां च हिते हितम्।

नात्मप्रियं हितं राज्ञः, प्रजानां तु प्रियं हितम्। इति।

चाणक्यस्य चिन्तनं तत्प्रणीते 'अर्थशास्त्र'नामके ग्रन्थे प्राप्यते। तदर्थं - नाम प्रजाहितार्थं - तेन चन्द्रगुप्तमौर्यः प्रशिक्षितः, गुप्तचरपद्धतिः च विकसिता। एतत्सर्वं तेन तक्षशिलायां सम्पादितम्। समाप्ते एव चन्द्रगुप्तस्य प्रशिक्षणे, चाणक्येन पूर्वचिन्तितं 'सिकन्दर-आक्रमणं' नाम सङ्घटं तक्षशिलायां समुपस्थितं (ईसापूर्व ३२७) यस्य दुष्परिणामाः उभाभ्यामपि गुरुशिष्याभ्यां (चाणक्यचन्द्रगुप्ताभ्यां) साक्षात्कृताः। तदनन्तरं विजितप्रदेशेषु स्वीयान् क्षत्रपान् नियोज्य सिकन्दरस्तु ईरानं निर्गतः, अत्र चाणक्यस्य आदेशानुसारं चन्द्रगुप्तेन वायव्यप्रदेशः ग्रीकशासनात् विमोचितः। शीघ्रमेव मगधराज्यमपि विजितम्। सिकन्दरस्य प्रधानसेनापतिना 'हेलेना' नाम्नी स्वपुत्री चन्द्रगुप्ताय पत्नीरूपेण प्रदत्ता, उभयोः राजकीयः सन्धिश्च जातः।

चन्द्रगुप्तस्य महामात्यपदं स्वीकृत्य सुचारुराजनीतेः उचितं मार्गदर्शनं तेन कृतम्। तथापि, स्वभावनिर्लाभी सः कदापि राजप्रासादे न्यवसत्, न वा भोगेषु रुचिमधारयत्। ऋषितुल्यं

तस्य जीवनम्।

चाणक्यविरचितः 'अर्थशास्त्र'नामा ग्रन्थः वस्तुतः राजनीतेः, सुव्यवस्थायाश्च आदर्शभूतः ग्रन्थराजः। तस्मिन् १८० विषयाणां विवेचनं १५ प्रकरणेषु कृतं वर्तते। प्राचीनराजनीति-साहित्ये अनन्यतमः एषः ग्रन्थः।

सम्राट् चन्द्रगुप्तः - चन्द्रगुप्तस्य जन्मतिथिविषये निश्चितं ज्ञानं न प्राप्यते, किन्तु तस्य शासनकालः ईसापूर्व ३२४ तः ३०० पर्यन्तमासीत् इति सुनिश्चितम्। मौर्यकुलोत्पन्नेन चन्द्रगुप्तेन मगधानां क्रूरकर्माणं नृपं धनानन्दं व्यापाद्य मगधराज्यं स्वायत्तीकृतमिति तु सर्वविदितमेव। तथैव, सैल्यूकसपुत्र्या हेलेनया सह तस्य विवाहोऽपि प्रायः सर्वज्ञातः।

आर्यचाणक्यात् मन्त्रिणां प्राप्य चन्द्रगुप्तेन हेरात (उत्तरदिशि) तः मदुरै (दक्षिणदिशि) पर्यन्तं स्वसाम्राज्यं वर्धितम्। सौराष्ट्र-शूर्पारकादिः प्रदेशोऽपि तस्यैव अधीनः आसीत्। ईदृशे विशाले साम्राज्ये तस्य आधिपत्यस्य वैशिष्ट्यानि नाम -

- १) साम्राज्यस्य विभागान् परिकल्प्य प्रतिविभागं प्रतिनिधीनां नियुक्तिः
- २) मगधराजप्रासादे वसता अपि विभिन्नेषु प्रान्तिकव्यवहारेषु तीक्ष्णा दृष्टिः
- ३) सुसूत्रा सङ्घटिता च शासनव्यवस्था
- ४) विभिन्नप्रदेशानां परस्परसम्बन्धार्थं विशालानां राजमार्गाणां निर्मितिः
- ५) जलसौविध्यार्थं जलाशयानां निर्मितिः।

अतः मौर्यकालः भारतस्य सुवर्णयुगम् इति कथ्यते।

चन्द्रगुप्तस्य देहत्यागविषये अधिकृतं किमपि वृत्तं तु न प्राप्यते किन्तु श्रवणबेलगोलाशिलालेखानुसारं तेन १२ वर्षाणि यावत् तपः आचर्य, अन्ते जैनप्रधानुसारं संलेखना आचरिता।

(अनुवर्तते)

• डॉ. लीना रस्तोगी

पाठकस्य पत्रम्

संस्कृतभवितव्यं परिवाराय नमो नमः।

'संस्कृतभवितव्यम्' पठितम्। तत्र प्रधान-मन्त्रिणां श्रीमतां नरेन्द्रमोदीमहाभागानां स्वतदुर्गे स्वाधीनता-दिवस-भाषणं तथा च कैम्ब्रिज-विश्वविद्यालये श्रीमोरारीबापू-आङ्ग्ल-देश-प्रधानमन्त्री-भारतपुत्र-ऋषिसुनक-सार्वभौमिक-संवादश्चेत्यादिना मोमुद्यते मम मनः। धन्यवादाः वर्धापनाश्च।

- डॉ. महेश शर्मा, भिलाई (छ.ग.)